

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені І.І. МЕЧНИКОВА

Балицький Олексій Юрійович

УДК 94(498.7):008:316.422“1812/1914”(043.3)

**СОЦІОКУЛЬТУРНА ТРАНСФОРМАЦІЯ
МІСТ БЕССАРАБІЇ
(XIX – початок XX ст.)**

07.00.02 – всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Одеса – 2014

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі всесвітньої історії Ізмаїльського державного гуманітарного університету Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Лебеденко Олександр Михайлович,
Ізмаїльський державний гуманітарний університет,
завідувач кафедри всесвітньої історії.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Гребцова Ірена Світозарівна,
Одеський національний університет імені
І.І. Мечникова,
професор кафедри нової та новітньої історії;

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Машкін Олександр Миколайович,
Інститут історії України
Національної академії наук України,
старший науковий співробітник відділу
історії України XIX – початку XX ст.

Захист відбудеться «19» лютого 2014 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.051.08 Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (65082, м. Одеса, вул. Єлисаветинська, 12, ауд. 9).

З дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (65082, м. Одеса, вул. Преображенська, 24).

Автореферат розісланий «15» січня 2014 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук, доцент

Н.О. Петрова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. У сучасній вітчизняній історичній науці в останні роки намітилися позитивні зрушення у дослідженні міської історії. Місто усе частіше виступає у якості самостійного об'єкту дослідження, переміщуючись, таким чином, з периферії наукового пізнання у його центр. У суспільстві зростає розуміння того, що без вивчення історичного досвіду розвитку міста, як місця, в якому сконцентровані основні адміністративні, економічні, соціальні, культурні ресурси, неможливе вибудовування міцного фундаменту по забезпеченню усіх процесів життєдіяльності громадян. Водночас, в умовах дедалі зростаючого інтересу до міської історії в цілому і до історії окремих міст зокрема, доводиться констатувати, що минуле більшості населених пунктів, на вітчизняному просторі, все ще лишається вивченим недостатньо. Це зауваження особливо актуальне для міст бессарабського регіону, де є помітним брак спеціальних праць, присвячених соціокультурним аспектам їх розвитку в імперський період, коли усі суспільні процеси були підпорядковані меті інтеграції регіону у загальноросійський контекст. В силу історично зумовлених причин перебіг багатьох соціокультурних процесів на теренах Бессарабії мав свої особливі риси, які визначалися специфікою демографічних, соціальних, етнонаціональних, культурних, освітніх, охоронно-оздоровчих та інших перетворень. Цей фактор зумовлює необхідність більш ґрунтовного вивчення і висвітлення обраної для дослідження теми.

Науковий інтерес до проблематики і її актуальність посилюються сучасним геополітичним положенням краю, розташуванням його в межах двох суверенних країн – України та Республіки Молдова, що сприяє появі неоднозначних оцінок подій минулого з боку як вітчизняних, так і науковців сусідніх країн.

Отже, дане дослідження не лише заповнить наявну прогалину у вивченні історичного минулого міст бессарабського регіону, але й, по-перше, дозволить виробити цілісне уявлення про характер та особливості перебігу соціокультурних процесів в містах Бессарабії протягом ХІХ – початку ХХ ст., що сприятиме розумінню сутності і змісту сучасних регіональних зрушень в населених пунктах, по-друге, надасть можливість звернути увагу державних органів влади до назрілих структурних і адміністративних реформ в соціокультурній сфері на регіональному рівні, по-третє, сприятиме поглибленню політичних та культурних міждержавних зв'язків й формуванню тісних міжнаціональних українсько-молдовських відносин.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у межах тематичного плану науково-дослідної роботи кафедри всесвітньої історії історичного факультету Ізмаїльського державного гуманітарного університету „Соціально-економічні, політичні та етнокультурні процеси Південно-Східної Європи у ХVІІІ – початку ХХІ ст.” (державний реєстраційний номер 0108U007906).

Мета дисертаційної роботи полягає в з'ясуванні специфіки та змісту соціокультурних змін у містах бессарабського регіону протягом ХІХ – початку ХХ ст.

У відповідності до поставленої мети визначені такі основні **завдання**:

- встановити стан наукової розробки теми;
- з'ясувати особливості процесу заснування міст та динаміку зміни їх кількості в регіоні;
- висвітлити процес впровадження та розвитку системи міського самоврядування;
- простежити зміни у чисельності, становому та етнонаціональному складі населення бессарабських міст продовж ХІХ – початку ХХ ст.;
- розкрити сутність і особливості трансформаційних перетворень у сфері культури, освіти, охорони здоров'я та громадської опіки;
- визначити роль громадських організацій та благодійних об'єднань у соціокультурному розвитку міст.

Об'єктом дисертаційного дослідження є міста Бессарабії XIX – початку XX ст.

Предметом дослідження виступає сукупність адміністративних, демографічних, соціальних та етнонаціональних перетворень в містах Бессарабії, а також зміни у сфері їх культури, освіти, медицини, громадських ініціатив продовж XIX – початку XX ст.

Хронологічні межі охоплюють період від 1812 р. до 1914 р. Нижня хронологічна межа обумовлена закінченням Російсько-турецької війни та приєднанням Бессарабського регіону до Російської імперії, верхня – початком Першої світової війни, яка спричинила якісні зрушення у всіх сферах міського життя. Окреслені хронологічні межі також включають період перебування Південної Бессарабії разом із її містами у складі Молдавського князівства та Румунії (1857-1878 рр.).

Територіальні межі роботи визначаються адміністративною територією Бессарабської області (з 1873 р. – губернії).

Методи дослідження. Робота базується на основних методологічних принципах – історизму, об'єктивності, всебічності. Специфіка досліджуваної проблеми зумовила використання *статистичного методу*, завдяки якому було відтворено динаміку демографічних, соціальних та етнонаціональних змін у бессарабських містах, а також показано кількісні зміни в сфері освіти, медицини, громадських ініціатив; *синхронного*, який надав можливість розглянути та дослідити однакові соціальні та культурні процеси в різних містах одночасно; *історико-типологічного*, що дозволив класифікувати міста за їх адміністративною та майновою ознакою, а також виокремити окремі типи міських громадських об'єднань і напрямки їх діяльності; *історико-порівняльного*, використання якого дало змогу співставити основні соціокультурні показники та порівняти рівень соціокультурного розвитку міст в окремо взятий період часу.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що на основі вивчення широкого кола історичних джерел уперше у вітчизняній історичній науці здійснена спроба цілісного висвітлення динаміки соціокультурного розвитку міст Бессарабії XIX – початку XX ст. Новизна дослідження визначається також тим, що

вперше:

- цілісно реконструйовано процес формування та розширення мережі міст в регіоні;
- виявлено особливості розвитку приватновласницьких повітових міст. Доведено, що приналежність населених пунктів приватним особам виступала гальмівним чинником у їх розвитку;
- проаналізовано характер змін у складі вихованців навчальних закладів та у контингенті відвідувачів культурно-просвітніх установ;
- розглянуто процес формування та розвитку мережі закладів охорони здоров'я та громадської опіки;
- визначено роль та значення благодійних, професійних, просвітніх, дозвільних громадських об'єднань та організацій у соціокультурному розвитку бессарабських міст;
- у науковий обіг уведено значний обсяг неопублікованих раніше архівних документів та матеріалів звітно-статистичного характеру;

удосконалено і суттєво доповнено:

- відомості про чисельність, національний та становий склад міського населення;

набуло подальшого розвитку:

- з'ясування організаційно-правових засад функціонування і розвитку міського самоврядування в регіоні;
- виявлення регіональних особливостей процесу становлення початкової, середньої та професійної освіти в бессарабських містах та формування мережі культурно-просвітніх установ;
- розкриття змісту адміністративних, соціальних, культурних перетворень у південнобессарабських містах у роки їх перебування у складі Молдавського князівства та Румунії.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх використання у навчальному процесі, при розробці та читанні спецкурсів з історії вітчизняної урбаністики XIX – початку XX ст., у підготовці узагальнюючих праць з історії Південної України та Республіки Молдова, науково-популярних видань, краєзнавчих студій, у подальших дослідженнях у даному напрямку.

Апробація результатів дисертації. Окремі положення та висновки дисертаційного дослідження обговорювались на наукових конференціях: II Міжнародній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Одеські читання» (м. Одеса, 2010 р.); I Всеукраїнській науковій конференції студентів та молодих вчених «Історія світової цивілізації від давнини до сучасності» (м. Дніпропетровськ, 2010 р.); II Міжнародній науковій конференції «Слов'янські читання» (м. Ізмаїл, 2010 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Шості Богданівські читання» (м. Черкаси, 2010 р.).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження висвітлено у дев'яти наукових публікаціях (загальним обсягом 4,3 друк. арк.), п'ять з яких опубліковано у наукових фахових виданнях України, дві – у виданнях іноземних держав, дві – у інших виданнях.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (515 найменувань) і 33 додатків. Обсяг роботи становить 309 сторінок, з них основного тексту – 192 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, хронологічні та територіальні межі роботи, методи дослідження, з'ясовано наукову новизну й практичне значення одержаних результатів.

У **першому розділі** – «Історіографія та джерельна база дослідження» – проаналізовано стан наукової розробки теми та джерельну базу дослідження, охарактеризовано теоретично-методологічні підходи дослідження міста.

У підрозділі 1.1. «Стан наукової розробки проблеми» здійснений аналіз розвитку історіографії дослідницького питання.

Наукові праці умовно були поділені на дві групи: 1) містознавчі студії вітчизняних і зарубіжних дослідників, що займались вивченням міст Російської імперії; 2) роботи регіонального напрямку. В кожній групі виділено три історіографічні періоди: імперський (XIX – початок XX ст.), радянський (20-80-ті рр. XX ст.) і сучасний (з початку 90-х рр. XX ст. до сьогодення).

Першими роботами, що поклали початок вивчення імперського міста, стали дослідження дореволюційних вчених К. Германа, К. Неволіна, П. Муллової, І. Шрейдера, М. Рожкова, І. Дитятіна, Л. Плошинського, В. Семенова-Тян-Шанського, в яких розглядалися загальні питання чисельності міського населення Російської імперії, прав та обов'язків міських станів, проблеми міського самоврядування.

Регіональний напрямок імперського періоду представлений роботами А. Скальковського, М. Мурзакевича, Д. Княжевича, С. Кенігшаца, І. Халіппи, С. Давидовича, М. Лашкова, П. Крушевана, де порушувались питання заснування бессарабських міст та їх геополітичного положення, господарської діяльності міських жителів, питання змін в благоустрої, культурі та побуті містян у зв'язку із перетворенням міст Бессарабії в адміністративні і торгові центри. Притаманний працям імперського періоду описовий підхід у викладі матеріалу дещо применшує їх наукове значення, проте маловідомі і почасти унікальні історичні матеріали, що подаються в даних роботах, дозволяють використовувати їх у якості додаткового джерела для дослідження.

Наукові надбання другого періоду (20-80-ті рр. XX ст.) пов'язані із здобутками радянських істориків, дослідницький інтерес яких був зосереджений в основному на соціально-економічних питаннях розвитку міст. Ґрунтовними узагальнюючими роботами цього часу стали монографії П. Риндзюньського, А. Рашина, Ю. Клокмана. Поряд з тим

достатньо змістовними виявились праці радянських дослідників, що займались вивченням бессарабського регіону. Серед них заслуговують на увагу дослідження В. Кабузана, В. Зеленчука, Я. Гросула і І. Будака. Першими роботами, в яких міста регіону постали як об'єкт спеціального розгляду, стали монографії молдавського історика В. Жукова.

З початку 90-х рр. ХХ ст. розпочався якісно новий етап у дослідженні міської історії, пов'язаний із впровадженням нових методологічних прийомів, розширенням джерелознавчої бази, зверненням до досягнень західноєвропейської урбаністики. До вагомих здобутків сучасної української історіографії урбаністичного напрямку слід віднести монографії Д. Чорного і В. Константінової, дисертаційні дослідження А. Гуменюка, О. Прищепи, С. Єсюніна, В. Бушина. Помітним досягненням російської історіографії з містознавчої тематики стали роботи таких провідних науковців як Б. Миронов, О. Куприянов, Д. Алісов, Т. Гусева. Знаковою роботою в утвердженні соціокультурного напрямку дослідження імперського міста стала поява монографії Л. Кошман «Місто і міське життя в Росії ХІХ ст.: соціальні і культурні аспекти».

На рубежі ХХ – ХХІ ст. значно активізувалася робота як зарубіжних, так і вітчизняних істориків з вивчення регіональної історії Бессарабії. Серед досягнень української історіографії значний інтерес становлять праці О. Лебеденка, О. Бачинської, І. Гребцової, О. Пригаріна, Л. Циганенко, Т. Богачик, І. Гаврильченко, І. Зибачинського, в яких, поміж іншим, частково порушувались окремі аспекти соціального та культурного розвитку бессарабських міст.

Останнім часом історія бессарабських міст знаходиться у полі пильної уваги молдавських істориків. Нещодавно побачили світ роботи І. Анцупова, Н. Абакумової-Забунової, Д. Поштаренку, В. Томульця, головна увага в яких приділяється дослідженню міського населення регіону.

У цілому історіографічний аналіз засвідчив, що, попри здобутки у дослідженні бессарабських міст ХІХ – початку ХХ ст., відсутні цілісні роботи, які б охоплювали увесь комплекс аспектів соціокультурного їх розвитку. Ця проблематика висвітлюється переважно у контексті дослідження міського населення, в той час як чимало питань, пов'язаних із розвитком освіти, охорони здоров'я, благодійності та інших сфер міського життя, лишаються досі ґрунтовно не вивченими.

У підрозділі 1.2. «Джерельна база дослідження» охарактеризовано джерельні матеріали, які використовувались у процесі здійснення дослідження.

Основу джерельної бази дослідження склали різні за змістом, походженням та структурою матеріали: 1) *законодавчі та нормативно-правові акти*, які надали можливість визначитися з адміністративним та правовим статусом досліджуваних міст, з'ясувати політику уряду з питань формування міського населення, функціонування самоврядних інституцій, освітніх та медичних закладів, громадських організацій; 2) *історико-статистичні описи*, складені чиновниками та офіцерами генерального штабу Російської імперії П. Свіньїним, С. Корніловичем, М. Дараганом, О. Защуком, *та звітно-статистичні матеріали*, опубліковані Центральним та Бессарабським статистичними комітетами (статистичні таблиці, щорічники, переписи, огляди), котрі дозволили докладно дослідити процес змін у чисельності, становому та національному складі містян, відобразити цілісну картину організаційного становлення громадських і приватних установ в містах, освітніх, культурно-просвітніх, медичних закладів, виокремити окремі напрямки діяльності громадських об'єднань та організацій; 3) *періодичні видання* місцевого значення, репрезентовані часописами: Кишинівські єпархіальні відомості, Бессарабські губернські відомості, Бессарабський календар, Записки Бессарабського статистичного комітету, Праці Бессарабської губернської вченої архівної комісії, Праці Бессарабського товариства випробувачів природи і любителів природознавства, Праці Бессарабського Церковно-історичного археологічного товариства, Збірник Бессарабського земства, Вісник Бессарабського земства та ін.; 4) *матеріали особистого походження*, представлені споминами сучасників, в яких частково висвітлювались різні сторони громадського життя

бессарабських міст XIX ст.; 5) *архівні матеріали*, що представлені документами архівних фондів Національного Архіву Республіки Молдова, Державного архіву Одеської області, Комунальної установи «Ізмаїльський архів» у місті Ізмаїл, які містять цінну інформацію з різних аспектів соціокультурного розвитку міст Бессарабії.

У підрозділі 1.3. «*Теоретико-методологічні підходи та засади дослідження міста*» розглядаються різні підходи розуміння сутності міста. Окремо з'ясовано, що найбільш дискусійними теоретико-методологічними проблемами дослідження історії міст XIX – початку XX ст. є проблематика їх типології та критерії, за якими слід зараховувати той чи інший населений пункт до категорії «місто». Наголошено, що у даному дослідженні до міст зараховувались поселення, які виступали в офіційних документах як обласні, губерньські, повітові, безповітові.

Другий розділ «Особливості адміністративно-правового устрою міст Бессарабії» присвячений проблемам заснування бессарабських міст, правовому їх положенню, дослідженню розвитку муніципального управління.

У підрозділі 2.1. «*Заснування та чисельність міст в регіоні*» було встановлено, що процес розширення міської мережі обумовлювався реорганізацією регіону, поділу його на адміністративно-територіальні одиниці із відповідними центрами. Такі соціально-економічні та культурні показники як малочисельність населеного пункту, слабкий розвиток торгівлі та промисловості, низький рівень культури населення не були перешкодою у справі присвоєння поселенню офіційного статусу міста. В Бессарабії цей процес мав виражений адміністративний характер та здійснювався в суто державних інтересах.

З приєднанням бессарабського регіону до Російської імперії статус міст закріплювався за форштадтами колишніх турецьких фортець – Ізмаїл, Аккерман, Кілія, Хотин і Бендери. Решта населених пунктів, які були утворені за попередньої державної влади, переходила у розряд містечок та сіл. Із адміністративною перебудовою регіону у 1818 р., з поділом його на окремі адміністративно-територіальні округи – цинуги (у подальшому – повіти), статус офіційних міст було законодавчо закріплено за Кишиневом та Бельцями. У 1824 р. правовим статусом міста вже користувалося поселення Рені. Внаслідок чергового адміністративного поділу бессарабського краю у 1835 р., з утворенням нових повітів, в розряд офіційних міст були переведені приватні містечка Сороки, Кагул та Орґеев. У другій половині XIX ст., у роки перебування південнобессарабського регіону у складі Молдавського князівства та Румунії (1857- 1878 рр.), міський статус набула болгарська колонія Болград. Отже, протягом XIX ст. мережа офіційних міст в регіоні зросла з 5 до 12.

У підрозділі 2.2. «*Приватні міста у системі повітового управління*» розглядаються особливості правового становища повітових міст, які знаходились у приватному володінні. З'ясовано, що потреба у збільшенні адміністративних центрів та ліквідації низки обмежень і незручностей, що виявлялися як при здійсненні управління краєм, так і при вчиненні різних видів господарської діяльності, спонукала російський уряд надавати офіційний статус міста навіть тим поселенням, які ще з кінця XVIII ст. перебували у приватній власності. Проте сам акт набуття приватними бессарабськими поселеннями статусу міста жодним чином не передбачав зміни їх правового положення, від чого власники таких населених пунктів і надалі продовжували користуватися необмеженими важелями впливу в усіх сферах їх громадського життя, що в цілому негативно відбивалося на соціокультурному розвитку таких міст. У першій половині XIX ст. з п'яти офіційно визнаних міст лише Кишинів та Сороки були вивільнені з приватної власності. Натомість міста Орґеев, Кагул та Бельці продовжували лишатися в одноосібному володінні до кінця досліджуваного часу.

У підрозділі 2.3. «*Правові основи розвитку міського самоврядування*» висвітлено процес впровадження громадського самоврядування в містах регіону та проаналізовано подальші зміни законодавства щодо принципів його організації та функціонування. Встановлено, що процес трансформації громадського самоврядування продовж досліджуваного періоду відбувався у цілому в руслі загальноімперських тенденцій. Між тим, Бессарабію від інших губерній вирізняло те, що з другої половини XIX ст. і до початку XX

ст. в межах її території співіснувало дві системи місцевого самоврядування – російська, за якою було побудоване та продовжувало розвиватися міське самоврядування в Кишиневі, Хотині, Бельцах, Оргеєві, Сороках, Бендерах, Аккермані і румунська (система комунального управління), що утвердилась в Ізмаїлі, Рені, Кілії, Болграді, Кагулі в роки перебування південної ділянки Бессарабії у складі Молдавського князівства та Румунії.

У третьому розділі «Зміни у міському соціумі регіону протягом XIX – початку XX ст.» розглядаються питання динаміки міського населення, змін у становому та етнічному складі городян.

У підрозділі 3.1. *«Динаміка чисельності міського населення»* аналізуються чинники формування та кількісні характеристики міського населення. З'ясовано, що збільшення населення міст у першій половині XIX ст. відбувалося завдяки законодавчому та адміністративному стимулюванню переселенського руху з боку російського уряду, який у такий спосіб прагнув якнайшвидше заселити та освоїти новоприєднану територію. Достатньо стрімке, як на ті часи, зростання чисельності міського населення стало можливим за рахунок масових несанкціонованих переходів кріпаків до Бессарабії та природному приросту. Так, упродовж 1818-1856 рр. населення окремих міст збільшилось у 3-5 разів. В той же час, якщо враховувати набутий протягом першої половини XIX ст. низкою населених пунктів офіційний статус «міста», то загальна кількість городян за період 1816-1856 рр. була збільшена у 10 разів (з 17,6 тис. до 176, 4 тис.).

В другій половині XIX ст. приріст мешканців міст істотно сповільнюється, що обумовлювалось, з одного боку, скасуванням кріпацтва в Російській імперії, з іншого – міграційними процесами, спричиненими порушенням цілісності Бессарабії у 1857 р. Протягом 1856-1897 рр. (із врахуванням періоду перебування Південної Бессарабії у складі Молдавського князівства та Румунії) загальна кількість міського населення бессарабського регіону за рахунок переважно природного приросту зросла лише у 1,6 рази. Суттєвий вплив на даний показник здійснили бессарабські міста, що розвивалися поза межами Російської імперії. Було з'ясовано, що продовж перебування Південної Бессарабії у складі Молдавського князівства та Румунії, міста, які розташовувалися на її території, за темпами росту населення набагато поступалися містам, що розвивалися у складі Російської імперії. Причиною тому були як міграційний відтік жителів під час демаркації кордонів наприкінці 50-х рр., так і слабкий розвиток населених пунктів, зумовлений невдалою господарською політикою румунського керівництва. Період 1897-1914 рр. в бессарабських містах характеризувався повільною, але водночас, сталою тенденцією до зростання. За цей час людність окремих міст зросла у 0,7-1,4 разів, а загальна кількість у 1,1 рази (з 293,3 тис. до 332,5 тис.).

У підрозділі 3.2. *«Зміни у етнічному складі городян»* висвітлюється трансформація етнічної структури мешканців міст. Серед найчисельніших етнічних груп, що сформувались в містах регіону, були українці, молдавани, росіяни та євреї. Протягом досліджуваного періоду кількісні показники даних етнічних угруповань постійно перебували у динаміці. Разом із тим кожне бессарабське місто мало своє етнічне забарвлення. В південнобессарабських містах Аккермані, Ізмаїлі, Кілії домінували українці, в Хотині, Бельцах, Оргеєві і Сороках – євреї, в Болграді – болгари, в Рені – молдавани. В обласному (пізніше – губернському) місті Кишиневі провідні позиції протягом досліджуваного періоду займали представники молдавського та єврейського етносів. Загальна ж тенденція, яка характеризувала етнічне перетворення в містах упродовж XIX ст., визначалась повільним послабленням присутності українського (за винятком Аккермана, Ізмаїла, Кілії, Рені) та молдавського етносів на тлі зростання питомої ваги росіян і, особливо, євреїв, яким, з часу входження Бессарабії у смугу осілості, дозволялось мешкати лише в містах та містечках краю.

У підрозділі 3.3. *«Розвиток станової структури мешканців міст»* досліджуються перетворення станової складової міського соціуму. У першій половині XIX ст. соціальна стратифікація, що сформувалась за часів перебування Бессарабії у складі Молдавського

князівства, поступово була нівельована, а на її основі сформована російська система станової організації суспільства. Найчисельнішу групу міських мешканців склали міщани, частка яких у соціальній структурі міст протягом всього досліджуваного періоду лишалась достатньо високою, сягаючи 70-95 %. Динаміка інших, менш чисельних верств населення, засвідчила, що постійно зростаючою соціальною категорією виступало дворянство. Одночасно стабільною в загальній структурі міського населення лишалась частка духовенства. Навпаки, відчутні коливання в динаміці чисельності, зумовлені законодавчими ініціативами, були притаманні купецькій та селянській верствам населення.

Окремо з'ясовано, що входження південної території Бессарабії у 1857 р. до складу Молдавського князівства, а згодом Румунії, призвело до руйнації в населених пунктах станово-корпоративної організації суспільства, й станових привілеїв зокрема, що ґрунтувались на російських традиціях і законодавстві. Після возз'єднання південнобессарабського краю із підросійською частиною Бессарабії у 1878 р., на тутешні міста знов було поширено становий устрій, що передбачало виділення як привілейованих, так і непривілейованих, податних, верств населення та закріплення за ними відповідних прав та обов'язків.

Четвертий розділ «Основні напрямки соціокультурного розвитку регіону у XIX – на початку XX ст.» висвітлює трансформаційні процеси в культурно-освітній, медичній та громадській сферах міського життя.

У підрозділі 4.1. *«Становлення і розвиток системи освітніх закладів в містах Бессарабії»* прослідковано процес формування закладів освіти. Показано, що сформована упродовж XIX – початку XX ст. розгалужена мережа учбових установ була представлена усіма їх типами, за виключенням вищих. Визначено, що значною мірою процес становлення та розширення освітньої мережі залежав від ступеня активності окремих мешканців міст – засновників та утримувачів навчальних закладів. З другої половини XIX ст. в населених пунктах починає складатися система жіночої та професійної освіти. Важливі зміни протягом досліджуваного часу відбулися у складі вихованців середніх навчальних закладів. Вони характеризувалися скороченням кількості дітей привілейованих верств і зростанням податних, що відбивало прагнення найчисельніших верств населення покращити власний загальноосвітній рівень. Хоч рівень освіченості бессарабського міського населення, порівняно із іншими регіонами, залишав бажати кращого і наприкінці XIX ст. не перевищував показник у 33 %, сформована мережа навчальних установ стала провідною ланкою до підвищення письменності, інтелектуального та культурного рівня городян в цілому.

Найменш плідними виявились перетворення в освітній сфері в південнобессарабських містах, що у 1857-1878 рр. перебували у складі Молдавського князівства та Румунії. Позитивні заходи румунського керівництва в освітній галузі, які характеризувались відкриттям навчальних закладів та впровадженням загальної початкової освіти, фактично нівелювались тією обставиною, що навчання здійснювалось на румунській мові. Це суттєво знижувало зацікавленість місцевого багатонаціонального населення до навчання і сприяло, таким чином, стрімкому погіршенню його освітнього рівня.

У підрозділі 4.2. *«Формування мережі культурно-просвітніх установ і виникнення преси»* з'ясовано, що значний поштовх соціокультурному розвитку бессарабських міст та перетворенню їх у місцеві культурні осередки дало створення культурно-просвітницьких закладів, таких як бібліотеки, музеї та театри. Тривалий час переважна їх більшість сконцентрована у обласному, а згодом губернському місті – Кишиневі. В останній чверті XIX ст. – на початку XX ст. спостерігається розширення їхньої географії. Із певним запізненням ці установи починають влаштовуватись в повітових містах. Характерно, що створення частини просвітницьких закладів було ініційовано самими мешканцями, здебільшого заможними дворянами та купцями. Відкриті бібліотеки, музеї та театри сприяли розповсюдженню просвітництва, розширенню кругозору мешканців міст, формуванню у них як загального світогляду, так і поглибленню знань в окремих галузях. Не лишалась осторонь

цих процесів і місцева преса, яка все активніше долучалась до задовільнення культурних потреб бессарабських містян. Встановлено, що трансформаційні процеси відзначалися поступовою зміною контингенту відвідувачів просвітницьких установ. Якщо у першій половині XIX ст. відвідання відповідних закладів було прерогативою дворянства та чиновництва, то в другій половині XIX – на початку XX ст. просвітницькі установи стають доступними для нижчих верств населення, головним чином, міщан та селян.

У підрозділі 4.3. *«Розбудова закладів охорони здоров'я та громадської опіки»* стверджується, що медична галузь у містах Бессарабії у першій половині XIX ст. була вкрай нерозвиненою і неспроможною у повній мірі задовільняти потреби міського населення. Так, у переважній більшості міст, за виключенням обласного і одного повітового, громадські лікарні були відсутні. Лікування ж містян здійснювалось, зазвичай, у їх власних оселях штатними або вільно практикуючими лікарями. Повноцінна система медичного обслуговування почала формуватися лише у другій половині XIX ст. Вона включала в себе такі заклади охорони здоров'я як лікарні, лічниці, родопомічні відділення та пологові будинки, приймальні покої. У забезпеченні мешканців міст медичною допомогою брали також участь окремі жителі, свідченням чого у деяких містах протягом 60-80-х рр. XIX ст. стала поява перших приватних лікувальних закладів. До кінця досліджуваного періоду в містах регіону діяло вже 30 лікарень. Поліпшенню якості надання медичних послуг, певним чином, сприяла і все зростаюча кількість лікарів, фельдшерів, повивальних бабок. В останній чверті XIX – на початку XX ст., за рахунок влаштування у повітових містах, була суттєво розширена мережа закладів громадської опіки, які до цього часу зосереджувались, головним чином, у обласному (губернському) місті. До них належали сирітські притулки, богодільні та нічліжні будинки, в яких розміщувалися та отримували відповідну допомогу діти-сироти, безпритульні, люди похилого віку і немічні.

У підрозділі 4.4. *«Соціокультурна та благодійна діяльність громадських організацій»* досліджується соціальна активність населення у межах громадських об'єднань. З'ясовано, що велике значення в соціокультурному розвитку міст мали громадські організації, які активно почали формуватися у другій половині XIX ст. Головними напрямками їх роботи виступали благодійність, культурно-просвітницька, професійна, дозвільна діяльність.

Встановлено, що вагому роль у соціокультурному розвитку бессарабських міст відіграла плідна робота благодійних товариств, які з одного боку сприяли вирішенню багатьох громадських проблем, серед яких боротьба з неосвіченістю та злиденністю, допомога хворим та нужденним, опіка безпритульних та сиріт, з іншого – формували, розвивали і підтримували громадську ініціативу та активну участь населення у житті міста. Серед них були товариства допомоги учням, товариства допомоги бідним мешканцям міст, товариства взаємодопомоги.

Розвиток громадської активності і культурних потреб міського населення в другій половині XIX ст. сприяли значному зростанню товариств, не пов'язаних із здійсненням благодійної чи меценатської діяльності. Зокрема, потреба у неформальному об'єднанні осіб, що були пов'язані єдністю інтересів в певній професійній сфері, послугувала відкриттю низки професійних товариств, в тому числі Товариства власників садів і виноробів, Зібрання сільських господарів, Медичного товариства, Товариства бджолярів та ін. На зібраннях цих товариств обговорювалися нагальні проблеми, вироблялися шляхи вдосконалення та підвищення рівня своєї праці, здійснювався обмін досвідом тощо. Неоціненний внесок у справу популяризації наукових знань здійснили члени просвітніх об'єднань. Поміж них було виділено роботу Товариства випробувачів природи і любителів природознавства, Церковного історико-археологічного товариства, Сорокського товариства дослідників Придністров'я, Губернської вченої архівної комісії. Не менш важливою була діяльність дозвільних організацій, які не лише сприяли задовільненню духовних потреб міського населення, а й, подекуди, виконували інформаційно-просвітницьку та активну благодійницьку роботу. До цих громадських об'єднань належали: Благородне зібрання, Танцювальні вечори, Громадські зібрання, Сімейні та Артистичний гуртки, драматичні аматорські товариства.

Вкрай рідкісним явищем громадські об'єднання були у південнобессарабських містах у період їх перебування у складі Молдавського князівства та Румунії (1857-1878 рр.). Надто низький рівень освіченості місцевого населення, культурна занедбаність краю та інертність громадського життя не сприяли утворенню тут різного роду громадських організацій та товариств.

ВИСНОВКИ

У висновках узагальнено підсумки проведеного дослідження.

Аналіз опрацьованої літератури засвідчив, що проблема соціокультурної трансформації міст Бессарабії XIX – початку XX ст. не отримала спеціального наукового висвітлення в історичній літературі.

З'ясовано, що у формуванні мережі міст Бессарабії, яка вже до початку 80-х рр. XIX ст. охоплювала 12 населених пунктів (губернське місто Кишинів, повітові міста – Ізмаїл, Аккерман, Бендери, Сороки, Бельці, Сороки, Хотин, безповітові – Кілія, Рені, Болград, Кагул) визначальну роль відіграв адміністративний чинник, який, в процесі адміністративно-територіального поділу регіону, не враховував ані соціально-економічний, ані культурний рівень розвитку населеного пункту для надання йому офіційного статусу міста. Не ставав на заваді містоутворенню в регіоні й фактор приналежності поселення приватним особам.

Вагомим в подальшій розбудові заснованих російським урядом міст було значення міського самоврядування, процес розвитку якого в цілому відбувався в руслі загальноросійських реформ. Унікальним ж явищем в розвитку тогочасного суспільного життя було співіснування у межах Бессарабії двох різнорідних систем міського управління (російської та румунської) протягом другої половини XIX – початку XX ст.

Важливим аспектом соціокультурної трансформації була зміна характеру та динаміки демографічного розвитку міст. Якщо в першій половині XIX ст. зростання чисельності міського населення відбувалося переважно за рахунок інтенсивного переселення у міста різних соціальних та етнічних груп з внутрішніх територій імперії та з-за кордону, то в другій половині XIX – на початку XX ст. цей процес здійснювався завдяки природному приросту та переселенню у міста місцевих мешканців. При цьому за темпами приросту, особливо в другій половині XIX ст., головним чином, в роки перебування Південної Бессарабії у складі Молдавського князівства та Румунії, міста помітно диференціювалися.

Від початку приєднання бессарабського регіону, внаслідок активних міграційних процесів, намітилася тенденція перетворення тутешніх міст у поліетнічні за складом свого населення місця. Упродовж досліджуваного періоду етнонаціональний склад населення міст Бессарабії динамічно змінювався, продовжуючи при цьому зберігати своє етнонаціональне розмаїття. При всьому тому зміни етнічного складу містян не були однозначними та мали істотні територіальні відмінності. Загальний напрям цих змін у значній мірі був не на користь українського та молдавського етносів, особливо в другій половині XIX – на початку XX ст., й перш за все в містах центру та півночі бессарабського регіону.

Трансформаційні процеси в бессарабських містах визначалися складними соціально-структурними перетвореннями, формуванням в населених пунктах традиційних для Російської держави соціальних верств – дворянства, духовенства, купецтва, міщанства, селянства, динаміка яких значною мірою визначала характер трансформації міського суспільства в цілому.

Встановлено, що соціокультурна трансформація міст бессарабського регіону в кожному своєму аспекті, поряд із загальноімперськими трансформаційними процесами, мала низку особливостей, які визначалися специфікою змін, головним чином, в галузі освіти, системі охорони здоров'я, в сфері громадських ініціатив. З ряду причин темпи цих змін не були однаковими для усіх бессарабських міст і диференціювалися за тими чи іншими соціокультурними показниками.

З'ясовано, що найважливіші результати трансформаційних перетворень, яких зазнали міста продовж досліджуваного періоду, знайшли вираження в зростанні кількості державних та приватних освітніх і культурно-просвітніх закладів, які відігравали головну роль у підвищенні культурного та інтелектуального рівня міського населення, пожвавленні культурного життя бессарабських міст в цілому.

Невід'ємним і, в той же час, важливим напрямком соціокультурного розвитку міст Бессарабії виступали зміни у сфері охорони здоров'я та громадської опіки. Формування та розширення мережі охоронооздоровчих закладів та закладів громадської опіки створювало умови для поліпшення надання медичної і соціальної допомоги містянам, а також сприяло змінам повсякденних медичних практик, способів лікування мешканців міст та рівня їх медичного обслуговування, змінам у системі догляду за сиротами та безпритульними.

Помітний позитивний вплив на соціокультурний розвиток бессарабських міст справляла просвітня, професійна, дозвільна, благодійна та меценатська діяльність громадських організацій і товариств, участь населення в яких відображала поступове зростання соціальної активності, що, в свою чергу, уможливило задовільнення нагальних життєвих потреб міської громади та реалізацію інтересів і цілей окремих її представників.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Балицький О.Ю. Особливості міського самоврядування в Бессарабії в 70-80-ті роки XIX ст. / О.Ю. Балицький // Наукові записки з української історії : зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – Вип. XXIV. – С. 76-83.

2. Балицький О.Ю. Міграційні процеси в Південній Бессарабії у другій половині XIX ст. / О.Ю. Балицький // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2010. – Вип. XXIX. – С. 33-37.

3. Балицький О.Ю. Українці в містах Бессарабії наприкінці XIX ст. / О.Ю. Балицький // Записки історичного факультету / Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. – Одеса, 2010. – Вип. XXI. – С. 82-92.

4. Балицький О.Ю. Становище приватновласницьких міст Бессарабії в XIX ст. / О.Ю. Балицький // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2010. – Вип. XVII. – С. 41-51.

5. Балицький О.Ю. Міста та міське населення Бессарабії у дореформений період (1812-1861 рр.) / О.Ю. Балицький // Наукові записки з української історії : зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – Вип. XXV. – С. 86-96.

6. Балицький О.Ю. Розміщення українського етносу в містах Бессарабії наприкінці XIX ст. / О.Ю. Балицький // VI Богданівські читання : матеріали Всеукраїнської наукової конференції з нагоди 415-річчя від дня народження гетьмана Б. Хмельницького. – Черкаси, 2011. – С. 133-135.

7. Балицкий А.Ю. Изменения в социально-правовом положении населения юга Бессарабии после его включения в состав Российской империи в 1878 г. / А.Ю. Балицкий // European Applied Sciences. – Stuttgart, 2012. – № 1. – Р. 37-38.

8. Балицкий А.Ю. Состояние образования в южнобессарабском крае в годы его пребывания в составе Молдавского княжества и Румынии (1857-1878 гг.) / А.Ю. Балицкий // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов, 2013. – № 2, ч. 2. – С. 17-19.

9. Балицький О.Ю. Етнонаціональний склад населення міста Ізмаїл у першій третині XIX ст. / О.Ю. Балицький // Філологічна освіта у поліетнічному просторі: регіональний досвід : зб. наук. статей з нагоди 50-річчя факультету іноземних мов ІДГУ. – Ізмаїл : РВВ ІДГУ ; «СМИЛ», 2013. – С. 296-298.

Анотація

Балицький О.Ю. Соціокультурна трансформація міст Бессарабії (XIX – початок XX ст.). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. – Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, Одеса, 2014.

У дисертації вперше у вітчизняній історичній науці здійснена спроба цілісного висвітлення динаміки соціокультурного розвитку міст Бессарабії XIX – початку XX ст. На основі використання архівних матеріалів, опублікованих джерел та аналізу літератури виявлено особливості заснування міст в регіоні, проаналізовано зміни у динаміці чисельності міського населення, його станової та етнонаціональної структури. Розглянуті питання розвитку міського самоврядування. Особливу увагу приділено процесу формування освітніх та культурно-просвітніх установ, закладів охорони здоров'я та громадської опіки, а також ролі громадських організацій та благодійних товариств у соціокультурному розвитку міст регіону.

Ключові слова: Бессарабія, міста, міське населення, освіта, культура, медицина, громадські організації та товариства.

Аннотация

Балицкий А.Ю. Социокультурная трансформация городов Бессарабии (XIX – начало XX вв.). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – всемирная история. – Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова, Одесса, 2014.

В диссертации впервые предпринята попытка целостного освещения динамики социокультурного развития городов Бессарабии XIX – начала XX в., а именно: Кишинёва, Аккермана, Измаила, Бендер, Хотина, Бельц, Сорок, Килии, Рени, Болграда, Оргеева и Кагула. На основании использования архивных материалов, опубликованных источников и анализа литературы исследованы особенности формирования сети городов в регионе, проанализированы изменения в динамике численности городского населения, его сословный и этнонациональный состав. Рассмотрены вопросы развития городского самоуправления. Особое внимание уделено процессу формирования образовательных и культурно-просветительных учреждений, заведений здравоохранения и общественной опеки, а также роли общественных организаций и благотворительных обществ в социокультурном развитии городов региона.

Важным аспектом социокультурной трансформации бессарабских городов были изменения в динамике численности городского населения, в его этнонациональном и сословном составе. Выяснено, что если в первой половине XIX в. рост численности городского населения происходил в основном за счет интенсивного переселения в города разных социальных и этнических групп с внутренних территорий империи и из-за границы, то во второй половине XIX – начале XX в. этот процесс, вследствие проведения крестьянской реформы, осуществлялся благодаря естественному приросту и переселению в города местных жителей.

В результате активных миграционных процессов, после вхождения региона в состав Российской империи, изначально наметилась тенденция превращения здешних городов в полиэтнические по составу своего населения места. На протяжении исследуемого периода этнонациональный состав населения городов Бессарабии динамично менялся, продолжая при этом сохранять свое этнонациональное разнообразие. При всем этом изменения этнического состава горожан не были однозначными и имели существенные территориальные различия. Общее направление этих изменений в значительной степени было не в пользу украинского и

молдавского этносов, особенно во второй половине XIX – начале XX в. и прежде всего в городах центра и севера бессарабского региона.

Показано, что социально-структурные преобразования в бессарабских городах определялись процессом формирования в населенных пунктах традиционных для Российского государства социальных слоев – дворянства, духовенства, купечества, мещанства, крестьянства, динамика которых в значительной мере определяла характер трансформации городского общества в целом.

Установлено, что социокультурная трансформация городов бессарабского региона в каждом своем аспекте, вместе с общеимперскими трансформационными процессами, имела ряд особенностей, которые определялись спецификой изменений, главным образом, в области образования, в системе здравоохранения, в сфере общественных инициатив. По ряду причин темпы этих изменений не были одинаковыми для всех бессарабских городов и дифференцировались по тем или иным социокультурным показателям. Важнейшие результаты трансформаций, которым подверглись города в течение исследуемого периода, нашли выражение, во-первых, в росте количества образовательных и культурно-просветительных заведений, а следовательно и в повышении в целом культурного и интеллектуального уровня городского населения; во-вторых, в формировании и расширении сети учреждений здравоохранения и общественной опеки, что создавало условия для улучшения предоставления медицинской и социальной помощи горожанам; в-третьих, в росте общественной активности на поприще образования, просвещения, науки, досуга, благотворительности и меценатства, что находило своё выражение в основании и деятельности общественных организаций и объединений в городах, которые оказывали позитивное влияние на их социокультурное развитие.

Ключевые слова: Бессарабия, города, городское население, образование, культура, медицина, общественные организации и общества.

Summary

Balytskyi O.Ju. The sociocultural transformation of cities of Bessarabia (XIXth – the beginning of the XXth century.). – Manuscript.

Dissertation for the Candidate of Historical Sciences degree on speciality 07.00.02 – world history. – Odessa I.I. Mechnikov National University, Odessa, 2014.

Dissertation is the first in historiography comprehensive research of the dynamics of sociocultural development of Bessarabian cities during the period of the XIXth – the beginning of the XXth centuries. On the basis of the archival materials, published sources and analysis of literature the changes in the number of cities, their administrative and legal status, the dynamics of urban population and its social and ethnic structure were traced. The process of formation of educational and cultural institutions, the process of formation and development of health and social care organizations were investigated. The role of public and charity organizations in the sociocultural development of Bessarabian cities was defined.

Key words: Bessarabia, cities, urban population, education, culture, medicine, public organizations.